

8. АНАЛІТИКА

Ольга Павлівна Кравчук,

кандидат педагогічних наук,
член Українського географічного товариства,
старший науковий співробітник
відділу дидактики Інституту педагогіки
НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 37.011

ПЕРЕДУМОВИ ТА РЕАЛІЇ ФОРМУВАННЯ КРАЄЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ

В статті проаналізовано дидактичний потенціал краєзнавства для розвитку особистості школяра. Описано підходи до створення методики формування краєзнавчої компетентності учнів старшої школи.

Ключевые слова: *общеобразовательная школа, содержание образования, краеведческая компетентность, компетентностный подход, деятельностный подход, исследовательская деятельность.*

The article examines the didactic potential of local history for the development of the individual student, describes approaches to create methods of formation of local lore competence in high school students.

Key words: *the comprehensive school, education content, local history competence, competence-based approach, activity approach, research activities.*

Краєзнавство – це давнє культурне явище, що має багатовікову історію (давні літописці, Геродот Галикарнаський, Гален, Абу Алі аль-Хусейн ібн Абдаллах ібн Сіна, Куліш Пантелеймон Олександрович, Грушевський Марко Федорович¹, Тронько Петро Тимофійович², Кравчук Петро Авксентійович³, спілки дослідників старовини та сучасності⁴ та ін.). У його становленні як окремої галузі пізнання, брали участь різнопрофільні спеціалісти – історики, географи, мистецтвознавці, економісти, музиканти, літературні критики, етнографи, травники, архітектори тощо. Вони розуміли, що такі дослідження є цінними для

становлення та самовизначення людини в своєму роді та громаді. Нині цей напрям народної та наукової рефлексії є актуальним для зміцнення нашої держави та реалізації завдання, що постало перед педагогічною спільнотою та батьківством, а саме виховання громадянина, який з любов'ю до свого роду і Батьківщини готовий гідно боронити цілісність та незалежність України, розвивати себе і світ навколо себе заради утвердження державності, миру і злагоди, добросусідських відносин у полікультурному середовищі.

У дитинстві, ще не усвідомлюючи себе людиною, кожна людина стикається з потребою досліджувати

¹ Праці М. Ф. Грушевського: Дитячі забавки та ігри усяки. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії. «Киевская старина», 1904, № 7-8; Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав Мр. Г., обробив др. Зенон Кузеля. В кн.: Матеріали до українсько-руської етнології, т. 1-2. Львів, 1906-07; Гетьманське гніздо. Урочища і перевози села Суботова, зібрані в рр. 1897-9. Подав Марко Грушевський. Львів, 1912; [Передрук: «Пам'ятки України: історія та культура», 2002, № 2]; 3 життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський. В кн.: Український етнографічний збірник, т. 1. К., 1914; Те саме. «Пам'ятки України: історія та культура», 2002, № 2.

² Сайт Інтернет-видання Благодійної громадської неприбуткової Фундації Героя України, Академіка Петра Тронька: <http://petro-tronko.blogspot.com/>

³ Бібліографія опублікована на цій сторінці: <http://kravchuk.ucoz.com/index/bibliografija/0-5>

⁴ Національна спілка краєзнавців України: <http://nsku.org.ua/>

навколишній світ. Однак не кожен досягає такого рівня усвідомлення себе, що може беззаперечно проголосити: «Мій край – Моя домівка!»

У власній оселі ми знаємо кожен її куточок і місце та цінність предметів. Проте в обізнаності щодо історії нашої країни, нашого роду і територій проживання є чимало прогалин. У життєописі Батьківщини не вистачає багатьох складників-відомостей (про природні особливості, відновлювані і невідновлювані ресурси, внесок членів наших родин в освоєння території, її культурний розвиток тощо). А чи можливо силами ентузіастів наповнити їх змістом? Можливо, якщо володіти певними технологіями роботи з інформацією, мати відповідні наміри та доступ до джерел інформації. На жаль існує певна межа вибору тематики наукових пошуків, особливо це стосується історичного краєзнавства. Свідків важливих подій ХХ століття залишається все менше, їхні діти майже нічого не можуть розповісти, оскільки не все їм могли розповісти батьки, багато знищено родинних архівів, а державні лише відкривають документи вибірково – і не завжди вони достовірні.

Майже в кожному населеному пункті працюють краєзнавці, які надихають земляків на творіння себе і свого майбутнього [5; 6; 13]. Майже всі вони є ентузіастами – волонтерами у краєзнавчих дослідженнях, які виконують свою роботу за власною методикою. Це зумовлює різну глибину аналізу та систематизації краєзнавчого матеріалу.

Теоретико-методологічні засади системного дослідження краєзнавчої педагогічної освіти як складно організованого соціокультурного феномена, розробив наш сучасник В. В. Обозний [8–10]. Дослідник описав організаційні та навчально-методичні аспекти краєзнавчої підготовки студентів вищих педагогічних навчальних закладів і загальну методологію системного аналізу складних соціокультурних явищ. Це стало підґрунтям для створення методики сучасних краєзнавчих досліджень та запровадження її у шкільному навчально-виховному процесі. Тенденція застосування компетентнісного підходу як визначального у конструванні змісту профільного навчання реалізується на рівні:

а) Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти (чинний від 23 листопада 2011 р.), де подано визначення основних понять «компетентнісний підхід», «компетентність», «компетенція» тощо;

б) навчальних програм, де окреслено державні вимоги до рівня навчальних досягнень учнів з навчальних предметів;

в) навчальних занять, де вчитель цілеспрямовано та системно конструє предметний зміст для формування в учнів ключових (уміння вчитися, спілкуватися державною, рідною та іноземними мовами, математична та базові компетентності в галузі природознавства і техніки, інформаційно-комунікаційна, соціальна, громадянська, загальнокультурна, підприємницька, здоров'язбережувальна компетентності) і предметних (галузевих) компетентностей.

Цілісна дидактична база для формування краєзнавчої компетентності в учнів ЗНЗ поки що не роз-

роблена і тому вона не відображена у чинних навчальних програмах.

Традиційний підхід до формування змісту навчання у ЗНЗ декларує застосування краєзнавчих знань як на заняттях інваріантної складової, так і під час позаурочної діяльності. Численні програми, спрямовані на патріотичне виховання, на місцях базуються на вивченні історії та географії рідного краю. Але (як показало наше польове дослідження) випускники ЗНЗ майже не знають рідний край (місцевість проживання). Більше половини з них не знають родинне коріння.

Заявлена проблема розробляється у межах науково-дослідної теми: «Формування змісту профільного навчання в єдності його інваріантної та варіативної складових» (керівник – доктор педагогічних наук Г. О. Васильківська, Інститут педагогіки НАПН України). Тема є одним із завдань у підтемі «Реалізація компетентнісного підходу у процесі конструювання змісту профільного навчання в єдності його інваріантної та варіативної складових» (виконавець – кандидат педагогічних наук О. П. Кравчук, Інститут педагогіки НАПН України).

У контексті спонукання колег до неформального розгляду заявленої проблеми розкрито історичні передумови та сучасні реалії формування краєзнавчої компетентності в учнів старшої школи.

Природно-кліматичні, історико-археологічні, етнографічні особливості місцевості проживання людиною досліджувалися з давніх-давен. Історичні реалії змінювали завдання цих досліджень та інтерпретацію результатів. Нинішні історико-географічні, історико-етнографічні, історико-літературні та історико-краєзнавчі дослідження ґрунтуються на матеріалах і документах, що було зібрано та збережено не лише державними служителями і науковцями, а й тими (іноді героями духу) хто розумів, що історична правда і справедливість є важливим критерієм істинності та правильності сучасності.

Краєзнавча бібліографія почала розвиток на державному рівні на початку ХІХ століття. Перші покажчики надрукованої продукції на місцевому рівні («в провінції») виникли у 1814–1816 рр. в Астрахані, Казані та Харкові. У 1828 р. (момент зародження краєзнавчої бібліографії в Російській імперії – до її складу входили й українські землі) було започатковано два напрями краєзнавчо-бібліографічної діяльності⁵:

- 1) бібліографія місцевих діячів та уродженців;
- 2) бібліографія краєзнавчої літератури.

У 40-х роках ХІХ ст. сформувався третій напрям – бібліографія місцевого друку. У другій половині ХІХ ст. активно розвивалось історико-археологічне краєзнавство та комплексний підхід до вивчення окремих те-

⁵ див. Шатохіна Наталья Захаровна. Краеведческие библиографические ресурсы региона: состояние, перспективы развития : диссертация ... кандидата педагогических наук : 05.25.03 – библиотечное ведение, библиографоведение и книговедение. / Шатохіна Наталья Захаровна; [Место защиты: Моск. гос. ун-т культуры и искусств]. - Орел, 2009. – 258 с. : ил. РГБ ОД, 61:09-13/1139.

риторій. Розвиток капіталістичних відношень в імперії спонукав вивчення виробничих сил окремих районів, що стало базою для становлення відповідних тематичних списків літератури.

Сьогодні територію України активно досліджують В. Б. Антонович, В. В. Докучаєв, М. П. Драгоманов, М. В. Лисенко, Т. Р. Рильський, П. П. Чубинський та інші. Збирання і систематизація краєзнавчого матеріалу стає підґрунтям для розвитку національно-визвольних течій серед українства. Індивідуальний краєзнавчий рух переростає у колективний та експедиційний. Виникають різні спілки активних інтелігентів, які займаються громадською, культурною і просвітницькою діяльністю. Це передбачало здійснення певних краєзнавчих досліджень (наприклад, організація української інтелігенції у Києві «Стара громада»⁶).

У радянській Україні в 1929 р. (за матеріалами М. Д. Ярмаченка) діяло 51 товариство краєзнавчої діяльності та 658 гуртків. Але на початку 1930-х рр. активізувалась тенденція до обмежень, а іноді й до припинення їхніх дій. Лише в післявоєнні роки нового поштовху зазнав краєзнавчий рух, спрямований на збереження пам'яті про героїв та їхні подвиги. Однак були і закриті сторінки історії, що з політичних причин не висвітлювалися (наприклад, голодомор, участь українців у війні СРСР з Фінляндією тощо).

Об'єктами краєзнавчих досліджень постають елементи та явища природної й антропогенної оболонки Землі, які можуть бути досліджені на певній території безпосередньо дослідником. Розрізняються такі напрями краєзнавства:

– *географічне* (історико-географічне) – вивчення природних особливостей місцевості (особливо природних феноменів), їхніх впливів на розвиток антропосфери і формування особливих культурних традицій окремих громад тощо;

– *історичне* та *археологічне* – вивчення минулого місцевості за документами та різноманітними артефактами, прояву глобальних історичних процесів на життєвої та культурному розвитку окремих населених пунктів і родин тощо;

– *літературне* – вивчення літературних пам'яток краю, відображення у них природних особливостей і побуту людей, їхньої психології тощо;

– *музичне* – вивчення місцевого музично-історичного матеріалу, відтворення автентичних прийомів співу, дослідження можливостей місцевих музичних інструментів і технік їх створення тощо;

– *лінгвістичне* – діалектичні особливості мовлення, наявні у жителів цієї місцевості, прояв у мовленні життєвих і релігійних цінностей тощо;

– *екологічне* та *валеологічне* – вивчення комплексного впливу природних й антропогенних факторів, здоров'я та розвиток людини і громади, виявлення

народних методів лікування та профілактики захворювань, традицій ставлення до природних ресурсів тощо;

– *туристичне* – новий напрям краєзнавства, дослідження якого спрямовані на монетизацію історичного і сучасного потенціалу певного краю;

– *бібліографічне* – вивчення літературних джерел і систематизація оприлюднених результатів краєзнавчих розвідок за бібліографічними описами тощо.

Яскраво виділяються два краєзнавчі напрями, які розглядають та декларативно (часто формально) підтримують на державному рівні – це *природокористування* та *охорона* культурної спадщини.

Поширеними серед краєзнавчих досліджень територій України за традицією є бібліографічні [1; 7], історико-географічні та археологічні. Здійснення краєзнавчих досліджень сучасності, що є фундаментом для створення бази пам'яті роду і народу, формування краєзнавчої компетентності випускників ЗНЗ реалізуються хаотично та несистемно переважно на волонтерських засадах. Їхня якість залежить від особистої ініціативи місцевих лідерів просвіти, професійних дослідників і небайдужих учителів, однак вона не регламентована ні законодавчо, ні методично.

Формування краєзнавчої компетентності як складника загальної культури особистості у старшій школі відбувається на предметній та міжпредметній основі. Краєзнавчий зміст органічно наявний у змісті навчання історії, географії, рідної мови та літератури, біології, образотворчого мистецтва, музики. Однак його засвоєння не контролюється, не аналізується як навчальне досягнення учнів. Його сприймають як контекст/фон/ілюстрацію. Предметність цілеспрямовано реалізується у змісті навчального предмету «Географія» через застосування краєзнавчого підходу до засвоєння учнями відповідного змісту і через прив'язку навчального матеріалу інших предметів інваріантної складової до території проживання. Міжпредметність у навчальних закладах застосовують поодинокі. Вона реалізується через зміст варіативної складової навчального плану, позакласної діяльності під час залучення учнів до групової та індивідуальної дослідницької діяльності та участі у конкурсах МАН України.

Завдяки краєзнавчому матеріалу зміст навчання набуває практичної значущості та спонукає учнів оволодівати науковими основами пізнання, виявити інтерес до вивчення території проживання. У краєзнавчій діяльності учні навчаються рефлексувати події минулого крізь призму родинних смислів, свідомо оцінювати уроки історії, вивільняють від нав'язаних міфів.

Поширеними елементами краєзнавчої діяльності є емпіричні дії: збір інформації предметів матеріальної культури та зразків корисних копалин; створення гербаріїв, що розширюють знання учнів про місцевість проживання, господарство та культурний розвиток цієї території.

Кількість учнів, які отримали досвід краєзнавчого дослідження, у різних ЗНЗ відрізняється, однак не перебільшує 20 %. В учнівських краєзнавчих

⁶ докладно див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D0%B0

дослідженнях переважає колективність над індивідуальністю, тому вчителі іноді вважають, що «охопили краєзнавчою діяльністю» майже всіх учнів. У деяких звітах зазначено, що відвідування певних меморіальних заходів (наприклад, мітингів на честь воїнів), пам'яті голодомору, відкриття меморіальних дошок тощо тлумачиться як залучення учня до краєзнавчих досліджень. Проте насправді це формальність, тому що учні часто не пригадують цієї події. Учителі вважають, що учні не навчатися та займатися дослідницькою практикою.

Наші дослідження свідчать, що учні 9–10 класів мають бажання вчитися. Вони розгублені щодо вибору орієнтирів, адже власна зацікавленість певною галузю знань не завжди надає можливості отримати фах. Це забезпечить виживання у сучасному суспільстві. Для інших учнів існує проблема необхідності рухатися в напрямі, завдяки якому батьки можуть забезпечити освіту, незважаючи на їхні вподобання. Учні виявляють бажання вивчати об'єкти та явища, що існують в колі безпосереднього споглядання (це не залежить від їхніх навчальних досягнень). Вони не володіють відповідним інструментарієм і їм ніхто не допомагає обрати тему дослідження. Не створюються умови для проведення дослідження, цілеспрямовано ніхто не говорить про дослідництво, як про стиль життя, основу фахового зростання в обраній галузі професійної самореалізації, спосіб збереження власної самості (індивідуальності). Учні більш схильні вивчати природні явища та процеси, а не соціальні проблеми. Це зумовлено економічною і соціальною нестабільністю в країні та значним потоком неточної інформації.

Учням старших класів важливо розуміти цінність краєзнавчих розвідок не лише для власного становлення, а й для суспільного життя. Тому перспективним для формування краєзнавчої компетентності в учнів старшої школи є їх залучення до вивчення природно-ресурсного та господарського потенціалу територій для обґрунтування програм розвитку сільських громад. Результативною для формування краєзнавчої компетентності є учнів діяльність у шкільному або місцевому краєзнавчому музеї [5; 13].

Незважаючи на розквіт інформаційно-комунікативних технологій та широкий доступ до інформації, людина, яка не володіє дослідницьким алгоритмом, в якій не вироблено критерії критичного відбору документів та свідчень, яка не володіє певними історичними знаннями і технологіями опрацювання інформації, не може провести якісне дослідження й отримати задоволення від такої діяльності.

Відомо, що якість навчання визначається якістю розвитку, тобто змістом новоутворень, які відбулися в особистості учня. Для переходу на якісно новий рівень навчання у старшій та основній школі учню необхідно опанувати вміння досліджувати [4], що передбачає актуалізацію дослідницької активності, отримання досвіду формування та рефлексії власної дослідницької поведінки, вибір ролі у груповому дослідженні. Завдяки цьому учень приходить до формування

власної культури дослідництва, що співвідноситься з наявними канонами у науковому товаристві.

Провідним видом навчальної діяльності у підлітковому віці стає дослідницька, а у старшокласників вона є основою професійного самовизначення. Таким чином, відсутність умов для формування дослідницької діяльності в учнів гальмує психічний розвиток і постає питання особистісної цінності такої освіти.

Теоретичне розроблення проблеми розглядаємо на трьох рівнях – *методологічному, дидактичному та методичному*. Це дає змогу розробити обґрунтовану методіку реалізації компетентнісного підходу в конструюванні змісту профільного навчання за поєднання його інваріантної та варіативної складових. Варіантом її постає методіка формування певних компетентностей, яку можемо розглядати як вагомий результат навчання і розвитку учня у ЗНЗ. Розроблення методіки формування краєзнавчої компетентності учнів старшої школи передбачає:

- *створення базової методіки краєзнавчого дослідження та окремих актуальних напрямів (географічного, історичного, літературного, музичного, лінгвістичного, екологічного, туристичного);*
- *визначення дидактичних засад і умов компетентнісно зорієнтованого навчання;*
- *опис моделі краєзнавчої компетентності випускника ЗНЗ;*
- *організаційно-управлінський, психолого-педагогічний та інформаційний супровід учасників навчально-виховного процесу в старшій школі;*
- *створення базової тематики змісту учнівських краєзнавчих досліджень у старшій школі тощо.*

Також важливо визначитися з компетентнісною моделлю випускника – як узагальненим абстрактним результатом функціонування сучасної дидактичної системи в Україні. На її основі формулюються критерії визначення основних параметрів навчальних досягнень учнів. Компетентнісний підхід нам диктує, що результат навчання можна визначити, аналізуючи якість застосування учнем отриманих знань, умінь, навичок, способів мислення за певних (переважно нестандартних) ситуацій та ефективності певної діяльності [2; 3; 11; 12].

До важливих результатів навчання в особистісно орієнтованій освітній парадигмі належить особистісний розвиток людини у навчанні, якість психічних новоутворень, які без опори на культурно-історичну психологію та діяльнісний метод не можуть реалізуватися у навчально-виховному процесі [4]. До того ж, методична система діє у полі поняття «діяльність», тому необхідно враховувати як змістову, так і операційну складову навчального матеріалу та навчальної діяльності. Діяльнісний (системно-діяльнісний) підхід постає базовим у формуванні змісту та організації навчально-виховного процесу, орієнтованому на сучасні компетентнісні (якщо так можна висловитися) результати у ЗНЗ.

Компетентнісний та діяльнісний підходи до розроблення змісту навчання потрібно гармонійно

використовувати на кожному етапі набуття учнем певних знань, умінь та навичок, засвоєння ним певних способів дій і мислення, що оцінюються через поняття «оволодіння певними компетенціями». Аналіз помилок і визначення способу вивчення нового матеріалу здійснюються на основі знань про навчальну діяльність та специфіку певної професійної діяльності.

Для втілення теоретичних ідей в освітню систему визначають пріоритети забезпечення компетентнісного навчання (методичний рівень) – фундаменту, на якому буде впроваджуватися ідея формування краєзнавчої компетентності в учнів старшої школи.

Отже, створюючи умови для формування краєзнавчої компетентності в учнів старшої школи, необхідно враховувати як педагогічні, так і суспільно-політичні обставини.

Питання вивчення культурно-історичної спадщини громад та формування краєзнавчої компетентності випускників ЗНЗ пов'язано зі суспільною дискусією про долю України. Таким чином, необхідно уточнювати понятійний апарат проблеми, розробити компетентнісну модель випускника ЗНЗ, підготувати вчителя до неформальної діяльності на компетентнісний результат, розробляти концептуально новий зміст і методику навчання у старшій школі, де б враховували як умови розвитку учня, так і умови досягнення запланованих високих результатів навчання.

Використані літературні джерела

1. Бібліотеки у збереженні культурної спадщини [текст] : Матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (26 вересня 2013 року, м. Житомир) // Велика Волинь : наук. збірник. – Вип. 48. – Житомир : Косенко М., 2013. – 432 с.

2. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении: практ. пособие [текст] / Ю. М. Жуков, Л. А. Петровская, П. В. Растяжников; МГУ им. М. В. Ломоносова. – Киров : ЭНИОМ, 1991. – 94 с.

3. Компетентісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи [текст] / ред. О. В. Овчарук. – Київ : К.І.С., 2004. – 112 с.

4. Кравчук О. П. Дидактичні засади практично-дослідної діяльності учнів основної школи у процесі

вивчення природничих предметів [текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / О. П. Кравчук ; Інститут педагогіки АПН України. – Київ : ІП АПН України, 2011. – 20 с.

5. Краєзнавство в системі розвитку духовності і культури регіону [текст] // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21–23 жовт. 2008 р.). – Вінниця, 2008. – 144 с.

6. Краєзнавство Черкащини : Анотований бібліографічний покажчик [текст] / А. П. Іржавська, О. З. Силка ; авт. вступ. ст. В. М. Мельниченко. – Вип. 1–10. – Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2014. – 96 с.

7. Краєзнавча діяльність бібліотек [Електронний ресурс] : метод. посібн. – Київ, 2002. – 209 с. – Режим доступу: http://www.nibu.kiev.ua/files/el_res/kraznvdijalbibl_metod.pdf. – Назва з екрана.

8. Обозний В. В. Краєзнавча підготовка вчителя (теоретичні і організаційно-практичні аспекти) [текст] / В. В. Обозний ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2001. – 253 с.

9. Обозний В. В. Краєзнавча підготовка менеджерів туризму в умовах педагогічного університету [текст] : монографія / В. В. Обозний. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 204 с.

10. Обозний В. В. Краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя [текст] : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / В. В. Обозний; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2002. – 40 с.

11. Петровская Л. А. Общение – компетентность – тренинг : изб. труды [текст] / Л. А. Петровская. – М. : Смысл, 2007. – 687 с.

12. Трубочева С. Е. Досвід дослідницької діяльності – основа формування предметних природознавчих компетентностей учнів [текст] / С. Е. Трубочева, О. П. Кравчук // Біологія і хімія в школі. – 2006. – № 1. – С. 16–19.

13. Хавер Н. П. Роль шкільного історико-краєзнавчого музею у виховній та освітній діяльності школи [текст] / Н. П. Хавер // Мелітопольські краєзнавчі читання. – Мелітополь, 2012. – С. 195–205.

14. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе [текст] / И. С. Якиманская. – М. : Сентябрь, 2000. – 112 с.